

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ВНУТРІШНІХ
СПРАВ**

Кафедра фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни

«Конституційне право»

обов'язкових компонент
освітньо-професійної програми першого (бакалаврського)
рівня вищої освіти

26 Цивільна безпека 262 Правоохоронна діяльність

за темою – *Засади конституційного ладу сучасної держави*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 25.09.2023 р. № 8

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 5

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з юридичних дисциплін
Протокол від 22.09.2023 р. № 8

Розглянуто на засіданні кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 (протокол від 18.08.2023 № 8).

Розробник: професор кафедри фундаментальних та юридичних дисциплін факультету № 6 ХНУВС, кандидат юридичних наук, доцент Коломієць Ю. М.

Рецензенти:

1. Доцент кафедри конституційного і муніципального права юридичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, к.ю.н., доцент Зубенко Г. В.
2. Доцент кафедри конституційного і міжнародного права факультету № 4 Харківського національного університету внутрішніх справ, к.ю.н., доцент Логвиненко Є. С.

План лекції

1. Поняття конституційного ладу та його засади.
2. Конституційне закріплення політичної системи на сучасному етапі державотворення.
3. Основні елементи політичної системи.
4. Конституційне закріплення економічної системи сучасної держави.
5. Конституційне регулювання соціальних відносин.
6. Конституційне регулювання духовно-культурних відносин у сучасному суспільстві.
7. Засади конституційного ладу України.

Рекомендована література

Основна:

1. Конституція України від 28 червня 1996 р. (із змін.). URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>
2. Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р. *Відомості Верховної Ради України*. 1991. № 38. Ст. 502.
3. Декларація про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1990. № 31. Ст. 429.
4. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25 квітня 2019 р. № 2704-VIII (із змін.). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>
5. Коломієць Ю. М. Державне право зарубіжних країн. Загальна частина: навч. посібник. Харків: Харк. нац. ун-т внутр. справ, 2010. 211 с.
6. Конституції зарубіжних країн: Навч. посіб. / Авт.-упоряд.: В. О. Серьогін, Ю. М. Коломієць, О. В. Марцеляк та ін. / За заг. ред. В. О. Серьогіна. Харків: Видавництво «ФІНН», 2009. 664 с.
7. Конституційне право України. Повний курс: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 554 с.
8. Конституційне право України: підручник. Ужгород: ВД «Гельветика», 2018. 461 с.
9. Конституційне право: навч. посіб. Харків: ХНУВС, 2017. 358 с.
10. Конституційне право: підручник / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ; за заг. ред. О. С. Бакумова, Т. І. Гудзь, М. І. Марчука. Харків, 2019. 484 с.
11. Конституційні засади сучасного державотворення: навч. посіб. у питаннях і відповідях. Харків: Право, 2017. 303 с.
12. Панкевич О. З. Державне право зарубіжних держав: підручник. Львів: ЛьвДУВС, 2019. 259 с.
13. Порівняльне конституційне право: навч. посіб. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 327 с.
14. Тлумачний термінологічний словник з конституційного права: рекомендовано МОН України / за заг. ред. Л. Р. Наливайко. Київ: Хай-Тек Прес, 2016. 628 с.

15. Шаповал В. М. Конституційне право зарубіжних країн: академічний курс. Київ: Юрінком Інтер, 2018. 461 с.

Додаткова:

1. Гудзь Т. І. Конституційне закріплення суспільного ладу: основні підходи. *Право і безпека*. 2015. № 3(58). С. 21-25.
2. Гудзь Т. І. Форми посягання на конституційний лад України // Харківський національний університет внутрішніх справ: 25 років досвіду та погляд у майбутнє: тези доп. міжнарод. наук.-практ. конф. (Харків, 22 лист. 2019 р.). Харк. нац. ун-т внутр. справ. Х.: ХНУВС. С. 132-133.
3. Ільницький М. С. Становлення конституційного ладу в Україні. *Право.ua*. 2017. № 3. С. 10–15. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_3_4.
4. Касинюк Л. А., Мельник Е. А. Правова держава та проблеми становлення її в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2019. № 6. С. 28–32. URL: http://www.lsej.org.ua/6_2019/6.pdf
5. Курцев О. Ю. Поняття та ознаки унітаризму як принципу конституційного ладу України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: «Юриспруденція»*. 2020. № 44. С. 107–112.
6. Курцев О. Ю. Принцип унітаризму та система адміністративно-територіального устрою України. *Право та державне управління*. 2020. № 4. С. 141–147.
7. Лешанич М. Особливості інституціалізації партійної системи України в умовах гібридного політичного режиму. *Гілея: науковий вісник*. 2019. Вип. 147 (№ 8). Ч. 3. Політичні науки. С. 48–53.
8. Мельничук О. П. Відокремлення держави та релігійних організацій в сучасних умовах державотворення: правова природа, зміст та види. *Правова позиція*. 2020. № 2 (27). С. 178–182. URL: <http://legalposition.umsf.in.ua/archive/2020/2/34.pdf>
9. Рябовол Л. Т. Державний суверенітет: наукові підходи до визначення поняття і ступеня обмежень в умовах глобалізації. *Вісник НТУУ «КПІ» Політологія. Соціологія. Право*. 2019. № 3(43). С. 262–266.
10. Топчій В. В. Межі державного суверенітету: теорія та практика. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2016. Вип. 1 (10). С. 78–81. URL: http://www.pjv.nuoua.od.ua/v1_2016/17.pdf
11. Хома Н. Соціальна держава третього тисячоліття. *ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України*. 2018. Вип. 3 (71). С. 205–215.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

1. <http://archive.nbuv.gov.ua/> – офіційний сайт Національної бібліотеки імені Вернадського.
2. <http://portal.rada.gov.ua/> – офіційний веб-сайт Верховної Ради України.
3. <http://www.ccu.gov.ua> – офіційний сайт Конституційного Суду України.

Текст лекції

1. Поняття конституційного ладу та його засади.

Право, в тому числі й конституційне, може тільки закріплювати суспільний лад чи певним чином впливати на його розвиток, але жодним чином не може змінити його сутнісних рис, так само як і законів суспільного розвитку, що лежать в його основі. Тому предметом конституційного права є не сам суспільний лад, а його „юридична оболонка» – конституційний лад.

Суспільний лад у конституційній формі закріплення називається *конституційним ладом*. Іншими словами, *конституційний лад* – це форма (спосіб) організації держави, що забезпечує підпорядкування її праву й характеризує її як конституційну державу.

Структура суспільного ладу складається з чотирьох основних підсистем, котрі являють собою відносно самостійні, але взаємно пов'язані системи відносин у відповідних сферах життя суспільства. Такими підсистемами є:

а) економічна система; б) політична система; в) соціальна система; г) духовно-культурна система.

У мови існування конституційного ладу: 1) у державі має існувати юридична конституція (незалежно від її форми, способу прийняття тощо); 2) конституція має визначати чіткі межі владної діяльності держави і гарантувати додержання загальновизнаних прав і свобод людини; 3) конституція має втілюватися в життя, тобто бути реальною.

Засади конституційного ладу – це система фундаментальних політико-правових принципів, що визначають характер взаємовідносин між особою, громадянським суспільством і державою.

Засади конституційного ладу становлять наступні принципи: принцип народного суверенітету; принцип державного суверенітету; принцип найвищої соціальної цінності людини; принцип республіканізму (республіканської форми правління); принцип демократизму; принцип соціальної держави; принцип правової держави; принцип поділу влади; принцип визнання й гарантування місцевого самоврядування; принцип верховенства права; принцип законності; принцип гласності; принцип визнання міжнародно-правових стандартів; принцип рівноправності. Проте можуть бути й інші засади, наприклад принцип світської держави (Туреччина) або навпаки принцип релігійної держави (Іран).

2. Конституційне закріплення політичної системи на сучасному етапі державотворення.

Політична система – це цілісна й упорядкована сукупність державних і недержавних інститутів, відносин і принципів, що покладені в основу політичного життя конкретної країни і беруть участь у ньому. Функціональний аналіз політичної системи, тобто дослідження принципів і норм, що лежать в основі утворення, діяльності і взаємовідносин названих структур, розкриває особливості політичного режиму країни. І структурна, і

функціональна сторони політичної системи більшою чи меншою мірою регулюються нормами конституційного права. Політична система кожної конкретної країни визначається соціальним ладом суспільства, формою правління і характером політичного режиму. Це доволі гнучка субстанція, здатна або формувати суспільство, згуртоване єдністю інтересів, держави і народу (Швейцарія), або тільки спричиняти і поглиблювати конфлікти між ними (Ірак, КНДР).

Існує кілька різновидів класифікацій політичних систем, серед яких найбільш поширеним є поділ політичних систем за політичним режимом (демократичний, авторитарний, тоталітарний).

У демократичних системах основним структурним принципом є плюралізм, а функціональним – рольова автономія. Тут присутня багатопартійність (нерідко партій налічується більше сотні, а в Японії з урахуванням найдрібніших – за тисячу), причому дозволяються партії політичної опозиції (у конституції Чехії, наприклад, закріплено принцип змагань), визнається розподіл влади (згідно з принципами стримувань та противаг та взаємодії гілок влади); діє кілька центрів прийняття рішень; визнається право прийняття рішень більшістю та охорона прав меншості, здійснюються основні права і свободи людини та громадянина; проголошений та реалізується принцип юридичної рівності; визнані та здійснюються ідеї демократичної, соціальної, правової, світської держави та законності, наявний політичний плюралізм; метод виборності є вирішальним у процесі формування керівництва держави та різних політичних об'єднань; головними методами вирішення конфліктів є компроміс та консенсус. Ліберально-демократичний режим існує в країнах, що знаходяться на стадії переходу від тоталітаризму й авторитаризму до демократії. Йому притаманні риси як демократичної, так і недемократичного режимів, що існують, наприклад, у Камбоджі та ПАР. Так, у Конституції Камбоджі зафіксовано, що «Королівство Камбоджа здійснює політику ліберальної демократії і плюралізму» (ст. 51).

Більшість сучасних конституцій включають в конституційну формулу держави такі найважливіші поняття як: правова, соціальна, світська держава, народний і державний суверенітет. Наприклад, Основний закон Німеччини, характеризуючи ФРН як правову державу, встановлює у ст. 1 обов'язковість закріплених у Конституції основних прав і свобод для законодавчої влади і правосуддя. Основні права є безпосередньо діючим правом. Конституція Франції встановила основний принцип республіки: «Правління народу з волі народу і для народу».

За авторитарної політичної системи принципи плюралізму та рольової автономії відіграють мінімальну роль та поширюються лише на невелику частину суспільства. Офіційної однопартійності не має, але дозволена діяльність лише певних політичних партій та організацій. Дозволені партії – це не політична опозиція, а керівні та лояльні проурядові партії.

В умовах такої політичної системи існують лише незначні елементи демократії в текстах конституцій. *Це – практично замкнута, напівзакрита система.* Вибори, в цьому випадку, виконують скоріше роль прикриття фактичної призначуваності персонального складу виборних органів (Єгипет, Зімбабве, Сирія).

У *тоталітарній політичній системі* ліквідується навіть обмежений плюралізм, не існує рольової автономії ланок політичної системи. Для неї є характерним «одержавлення» однієї або декількох політичних партій, домінуюча роль держави в інституціональній підсистемі, всеохоплюючий владний контроль над усіма сферами суспільства, політичні вибори мають формальний характер (Північна Корея). У деяких країнах з релігійно-тоталітарною або тоталітарно-племінною системою партії забороняються взагалі (Кувейт, ОАЕ, Свазіленд та інші).

У тоталітарній політичній системі відбувається політизація всіх сфер життя – невиконання плану виробництва, розлади у сім'ї, знайомство з несанкціонованими владою джерелами інформації, ставлять людину поза законів цієї системи.

Україна відповідно до ст. 1 Конституції є суверенною і незалежною, демократичною, соціальною, правовою державою. Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Саме ці норми визначають ключові параметри сучасної політичної системи України.

3. Основні елементи політичної системи.

У демократичному суспільстві політичне життя здебільшого зосереджене у державі, але у ньому беруть участь і недержавні інститути, наприклад політичні партії, підприємницькі структури, засоби масової інформації тощо. Останні мають бути певним чином визнані й повинні набути офіційного статусу. Щодо кримінальних, мафіозних та інших кланових організацій і угруповань – неінституційних, нелегальних, – то вони до так званої політичної системи не входять, хоча нерідко (особливо за авторитарних режимів) вплив на політичне життя чинять. Отже, структурними елементами політичної системи є: а) держава в особі всіх трьох гілок влади зверху донизу; б) політичні партії, підприємницькі структури, профспілки, різноманітні асоціації (антивоєнні, екологічні, громадської думки); в) засоби масової інформації (так звана четверта гілка влади); г) церква. Усі згадані інститути утворюють механізм здійснення політичної влади, дають уявлення про структуру політичної організації суспільства.

Основним елементом політичної системи є *держава*, якій належить особливе місце в політичному житті суспільства. Саме держава є головним носієм політичної влади, головним знаряддям реалізації класових інтересів, головним суб'єктом і водночас головним об'єктом політичної діяльності та політичних відносин у суспільстві.

Таке місце держави у політичній системі суспільства зумовлюється тим, що лише вона:

- виступає офіційним, тобто формальним, представником усього населення країни через представницький вищий орган законодавчої влади;
- є уособленням суверенітету народу (нації), результатом реалізації права народу на самовизначення;
- здатна забезпечити і захистити основні права всіх людей, які перебувають на її території;
- покликана задовольняти загально-соціальні потреби, вирішувати загальносуспільні справи, виконувати загально-соціальні функції даного суспільства;
- має у своєму розпорядженні апарат, необхідний для виконання державних функцій;
- встановлює загальнообов'язкові для всіх суб'єктів суспільного життя правила поведінки – юридичні норми;
- володіє владою суверенною, тобто верховною, самостійною і формально незалежною.

Лише держава як головний інститут влади володіє правом на суверенність, тобто верховенство всередині країни, та на зовнішню незалежність. Таке становище державної влади в суспільстві впливає, по-перше, з того, що вона володіє таким засобом охорони влади, як державний апарат і, по-друге, реалізує свою волю в нормах права. Специфічна ознака державної влади виявляється в існуванні спеціальних державних службовців, у функціонуванні армії, адміністрації, судів, служби безпеки тощо.

Останнім часом дедалі більшої ваги у політичному житті держави і суспільства набирають громадські організації, профспілки, об'єднання підприємців і роботодавців, різноманітні асоціації тощо.

Громадська організація – це добровільне об'єднання людей, яке створене для здійснення та захисту ними своїх прав і свобод, задоволення соціальних, економічних, творчих, вікових, національно-культурних, спортивних та інших спільних інтересів і функціонує на засадах рівності та самоврядності.

Ці організації можна було б назвати неполітичними організаціями громадян.

Невід'ємною частиною політичної системи сучасного демократичного суспільства є **політичні партії** – політичні громадські формування, що ведуть боротьбу за владу або за участь у її здійсненні. Політичні партії є виразниками політичних курсів, що конкурують один з одним, виразниками інтересів, потреб і цілей певних соціальних груп, сполучною ланкою між громадянським суспільством і державою. Завдання партій – перетворити безліч приватних інтересів окремих громадян, соціальних прошарків, зацікавлених груп у їх сукупний політичний інтерес. Якщо політична партія не виражає соціального чи іншого суттєвого групового інтересу, тобто не має соціальної бази, вона втілює свої вузькопартійні інтереси і неминуче приречена на поразку. Через партії та виборчі системи формалізується участь

громадян у політичному житті. Партії беруть активну участь у функціонуванні механізму політичної влади або впливають на нього. Важливою рисою діяльності партій є їхній ідеологічний вплив на населення, значна роль у формуванні політичної свідомості та культури. Суттєвою є роль політичних партій у становленні демократичних інститутів.

У сучасному інформаційному просторі активним і самостійним елементом політичної системи суспільства є *засоби масової інформації*, які в демократичних країнах неабияк впливають на політичне життя суспільства і держави, особливо у передвиборчий період. ЗМІ іноді називають «четвертою владою», маючи на увазі три інші, так би мовити традиційні – законодавчу, виконавчу і судову. Політична роль засобів масової інформації обумовлена, перш за все, тим, що вони є своєрідним «підприємством» з виробництва політичної інформації, формують громадську думку, впливають на всі політичні процеси, сприяють політичній освіті широких верств населення.

Ще одним суб'єктом політичної системи сучасної держави виступають *релігійні організації*. На перший погляд, може здатися, що релігійні організації, насамперед церква, стоять осторонь від політики, проте це далеко не так. Вже здавна різні релігійні групи займали і прагнули займати провідне місце в управлінні справами суспільства і держави. На сучасному етапі відбувається секуляризація суспільства. Однак не лише церква прагне впливати на владу, сама влада, навпаки, бажає заручитися підтримкою релігійних громад, тому що релігія була і залишається потужним духовно-моральним важелем впливу на людей. Необхідно також відзначити, що, навпаки, антирелігійне суспільство втрачає згуртованість, моральне саморегулювання і переживає духовний занепад, що веде до глобальних і серйозних катаклізмів. Тому держава не повинна залишатися осторонь від релігійного виховання громадян, що сприяє внутрішній єдності етносу, підвищенню його духовно-морального самопочуття, патріотизму, збільшенню толерантності до подій державного життя і, звичайно ж, передбачуваності і стабільності правомірної поведінки громадян.

4. Конституційне закріплення економічної системи сучасної держави.

Економічна система представляє собою сукупність відносин, що визначають спосіб виробництва матеріального життя суспільства; до неї належать відносини власності та такі, що виникають на їх основі відносини щодо виробництва, обміну, виробничого розподілу та споживання матеріальних і духовних благ. Характерною рисою суспільної системи зарубіжних країн є плюралізм форм власності, яка має два різновиди: приватна і публічна. Вичерпний перелік форм власності, їх співвідношення, гарантування прав власності, як правило, знаходить свій вияв у основному законі держави. Наразі переважаючою формою власності є приватна (лат. *privatus*): приватна трудова власність, власність кооперативів, акціонерних товариств (фірм, компаній, корпорацій), транснаціональних корпорацій. Публічна (лат. *publicus* – суспільний) власність своїм суб'єктом може мати

державу, суб'єкт федерації, місто, громаду, політичну партію, церкву тощо. Приватна власність може мати як індивідуальний, так і колективний характер, а суб'єктом права цієї форми власності може виступати будь-яка фізична чи юридична особа. До згаданого вище варто додати, що за сучасних умов приватна власність дедалі частіше виступає не в індивідуальній, а в різноманітних асоційованих формах — колективній, акціонерній.

Не менше значення має конституційне регулювання державою ринку та місце в ньому державного сектора. Якщо в США втручання держави у ринкові процеси мінімалізовано, а державний сектор складає не значну частину економічного потенціалу держави, то в європейських країнах вплив держави на економічні процеси значно більший, зокрема завдяки наявності значної частки державного сектору (Франція, Греція, Фінляндія тощо). Провідну роль державний сектор відіграє в економіці соціалістичних країн (КНР, КНДР, Куба, В'єтнам), що закріплено на найвищому — конституційному — рівні правового регулювання.

Економічні відносини в Україні ґрунтуються на засадах економічного плюралізму (ст. 15 Конституції України). Економічна багатоманітність передбачає можливість рівноправного існування різних форм власності та господарювання, однакову їх підтримку з боку держави.

Конституція України передбачає право на існування власності Українського народу, державної, комунальної, приватної, інтелектуальної власності. Так, ст. 13 Конституції України проголошує, що «земля, її надра, атмосферне повітря, водні та інші природні ресурси, які знаходяться в межах території України, природні ресурси її континентального шельфу, виключної (морської) економічної зони є об'єктами права власності Українського народу. Від імені Українського народу права власника здійснюють органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Згідно зі ст. 41 Конституції України, «кожен має право володіти, користуватися і розпоряджатися своєю власністю, результатами своєї інтелектуальної, творчої діяльності. Право приватної власності набувається в порядку, визначеному законом» і є непорушним. Громадяни для задоволення своїх потреб можуть користуватися об'єктами права державної та комунальної власності відповідно до закону.

Стаття 42 Конституції України проголошує, що «кожен має право на підприємницьку діяльність, яка не заборонена законом... Держава забезпечує захист конкуренції у підприємницькій діяльності. Не допускаються зловживання монопольним становищем на ринку, неправомірне обмеження конкуренції та недобросовісна конкуренція. Види і межі монополії визначаються законом».

Отже, Конституція України 1996 р. заклала основи побудови соціально орієнтованої моделі економіки. Зараз держава не може встановлювати планові завдання в економічній сфері, встановлювати ціни, безпосередньо керувати сільським господарством. Разом із тим держава може реалізовувати окремі елементи державного планування (координування) економічних процесів:

1) виключно законами встановлюється: бюджет, бюджетна система, система оподаткувань, види податків і зборів, засади створення і функціонування фінансового, грошового, кредитного та інвестиційного ринків, статус національної валюти (п. 1 ч. 2 ст. 92 Конституції України);

2) держава може приймати важливі для економічної системи підзаконні нормативні акти (Програма діяльності Кабінету Міністрів України (ч. 4 ст. 114 Конституції України), загальнодержавні програми економічного, науково-технічного, соціального і культурного розвитку України, які приймаються Кабінетом Міністрів України (п. 4 ст. 116 Конституції України).

Це відповідає світовому досвіду конституційного регулювання економічних процесів у демократичних державах.

5. Конституційне регулювання соціальних відносин.

Плюралізм форм власності передбачає досить яскраву соціальну структуру суспільства будь-якої країни. Важливою складовою частиною функціонування суспільного ладу будь-якої країни є її **соціальна система**, під якою розуміють *єдність соціальних спільностей, об'єднань (організацій), тобто соціальну структуру суспільства та відносин між ними*: відносин різних соціальних груп, праці та капіталу, міста і села, виробників і споживачів, різними етнічними групами тощо.

У конституційному праві зарубіжних країн можна знайти норми, які стосуються обох частин соціальної структури суспільства і регулюванню відносин між соціальними спільностями. Звичайно, в різних країнах це робиться в неоднаковому обсязі, а відповідні норми містять іноді не тільки неоднаковий, але й протилежний зміст. Так, Конституція Індії 1937 р. у п. 2 ст. 45 тільки згадує про наявність класів у суспільстві; в Конституції Португалії 1976 р. у ст. 59 йде мова про права трудящих. В основі цих приписів покладені ідеї не боротьби класів, а рівноправності людей. І навпаки, в Конституції Китаю (ст. 1) сказано, що соціальну основу держави складають два класи – робітничий клас і селянство, які знаходяться в союзі один з одним. При цьому керівна роль належить робітничому класу. Норми Конституції В'єтнаму встановлюють, які саме класи і який соціальний прошарок утворюють в'єтнамську державу, яку роль вони відіграють у ній: «Уся державна влада належить народові, основу якого складає союз робітничого класу, селянства та інтелігенції» (ст. 2). З іншого ж боку, і в Китаї, і у В'єтнамі є буржуазія – промислова, фінансова, торговельна – велика, середня, дрібна; але ці особливості не знайшли належного відображення в конституціях цих країн.

Принцип соціальної держави знайшов своє закріплення у ст. 1 Конституції України. Він означає спрямованість державної політики на першочергове задоволення соціальних потреб громадян. Держава функціонує для людини, а не навпаки.

Обов'язками соціальної держави, згідно з Конституцією та чинним законодавством України є: забезпечення соціальної спрямованості

економіки; охорона праці і встановлення гарантованого мінімуму оплати праці; охорона здоров'я людей; забезпечення підтримки сім'ї, дитинства, материнства та батьківства; розвиток системи соціальних служб, які забезпечують соціальний захист громадян; встановлення пенсій, інших видів соціальних виплат і допомог.

Важливе значення в усвідомленні принципу соціальної держави мають рішення Конституційного Суду України з приводу захисту соціальних прав. Варто відзначити, що останнім часом Суд зайняв більш ліберальну позицію у питанні обов'язковості соціальних зобов'язань.

Так, у Рішеннях від 26 грудня 2011 р. № 20-рп/2011 та від 25 січня 2012 р. № 3-рп/2012 Суд зауважив, що «передбачені законами соціально-економічні права не є абсолютними. Механізм реалізації цих прав може бути змінений державою, зокрема, через неможливість їх фінансового забезпечення шляхом пропорційного перерозподілу коштів з метою збереження балансу інтересів усього суспільства. Крім того, такі заходи можуть бути обумовлені необхідністю запобігання або усунення реальних загроз економічній безпеці України». У Рішенні від 22 травня 2018 р. № 5-р/2018 Суд пішов ще далі у справі наповнення змістом права українських громадян на соціальний захист, гарантований ст. 46 Конституції України, й наголосив на тому, що держава виходячи з існуючих фінансово-економічних можливостей має право вирішувати соціальні питання на власний розсуд. Тобто у разі значного погіршення фінансово-економічної ситуації, виникнення умов воєнного або надзвичайного стану, необхідності забезпечення національної безпеки України, модернізації системи соціального захисту тощо держава може здійснити відповідний перерозподіл своїх видатків з метою збереження справедливого балансу між інтересами особи та суспільства. Проте держава не може вдаватися до обмежень, що порушують сутність конституційних соціальних прав осіб, яка безпосередньо пов'язана з обов'язком держави за будь-яких обставин забезпечувати достатні умови життя, сумісні з людською гідністю.

Разом з тим, варто враховувати, що відповідно до ст. 22 Конституції України, конституційні права і свободи гарантуються і не можуть бути скасовані. При прийнятті нових законів або внесенні змін до чинних законів не допускається звуження змісту та обсягу існуючих прав і свобод. У такий спосіб не допускається звуження й соціальних прав громадян, а рівень соціальних пільг та інших виплат має відповідати встановленим стандартам.

6. Конституційне регулювання духовно-культурних відносин у сучасному суспільстві.

Сфера культурно-духовних суспільних відносин регулюється конституційним правом більш лаконічно у порівнянні з іншими підсистемами суспільного ладу. Це й зрозуміло: адже йдеться по суті про внутрішній світ людини. Лише тоталітарні режими претендують на повний контроль і над цією сферою життя суспільства. Так ст. 38 Конституції Куби закріплює, що: ...художня творчість вільна тією мірою, в якій її зміст не

суперечить ідеям Революції. Конституція КНР зазначає, що «держава посилює будівництво соціалістичної духовної культури шляхом широкого поширення високих ідеалів, морального і культурного виховання, виховання в дусі дотримання дисципліни і законності, шляхом розробки і здійснення всіляких правил і пам'яток для різних категорій населення міста і села. ...проводить в народі виховання патріотизму, колективізму і інтернаціоналізму, комунізму, виховання на основі діалектичного і історичного матеріалізму, веде боротьбу проти буржуазної, феодальної та інших згубних ідеологій (ст. 24).

У демократичному ж суспільстві людина самоцінна і автономна, її внутрішній світ належить йому одному. Завдання держави і права, насамперед, конституційного, зводиться тут до того, щоб забезпечити найкращі умови для духовно-культурного розвитку людини як особистості. Наприклад, відповідно до ст. 6 Конституції Польська Республіка створює умови для загального і рівного доступу до багатств культури, яка є джерелом самобутності польської нації, її існування і розвитку.

Правова держава, не втручаючись у внутрішній світ людини, забезпечує дотримання конституційних принципів, які дають можливість кожній людині користуватися духовно-культурними благами. Так, закріплюючи статус української мови як державної, Конституція України (ст. 10) одночасно гарантує вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України.

Важливим елементом духовно-культурної сфери, основою розвитку всієї системи духовно-культурних відносин є освіта. Стаття 53 Конституції України гарантує кожній людині право на освіту. Доступність освіти забезпечується її фінансуванням із державного та місцевих бюджетів. У сучасному демократичному суспільстві функціонує такий важливий інститут духовно-культурної сфери, як релігія. Згідно з Конституцією України (ст. 35) кожна людина має право на свободу світогляду і віросповідання.

За кордоном існують різні, часто прямо протилежні підходи до правового регулювання духовно-культурної сфери. Так, в Німеччині, ми спостерігаємо ліберальну систему з мінімально необхідним керівництвом публічних властей. Приклад протилежного підходу до освіти дає Конституція Куби, яку варто процитувати, незважаючи на великий обсяг відповідного тексту. Так, у ст. 38, зокрема, сказано:

«Держава направляє, розвиває і заохочує освіту, культуру та науку у всіх їхніх проявах...».

Аналогічний підхід спостерігається у Конституції України. Стаття 53 Основного Закону гарантує кожній людині право на освіту. Доступність освіти забезпечується її фінансуванням із державного та місцевих бюджетів.

До числа положень щодо духовного життя суспільства, які регулюються конституціями демократичних держав, можуть бути віднесені норми про *ідеологічний і політичний плюралізм* і відповідне йому проголошення різних прав і свобод людини в галузі духовного життя

(свободи висловлювання думок, свободи освіти, свободи наукової, художньої та іншої творчої діяльності, свободи релігії та атеїзму та ін.).

Основна мета конституційного регулювання духовною сферою полягає у створенні умов для всебічного розвитку творчого, освітнього, наукового, культурного потенціалу кожної особистості й суспільства загалом, послідовної інтелектуалізації суспільства як основного резерву його прогресу, збагачення й піднесення духовності.

7. Засади конституційного ладу України

Конституційний лад України включає цілісну систему основних політико-правових, економічних та суспільних відносин, які виникають у суспільстві. У його закріпленні беруть участь усі галузі національного права України, проте, провідне місце серед них належить нормам Конституції, оскільки вона є нормативним актом вищої юридичної сили і базою галузевого законодавства.

Засади конституційного ладу відіграють ключову роль у політико-правовій системі суспільства, надаючи їй визначеності, стабільності й відіграючи роль загального орієнтиру державного будівництва, підґрунтя для діяльності всіх органів державної влади й інститутів громадянського суспільства. Ці принципи відображають певні суспільні ідеали, визначають і закріплюють основи правового статусу суб'єктів конституційно-правових відносин, зумовлюють певний характер взаємовідносин між ними. Відповідно до ч. 3 ст. 5 Конституції України право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить лише народові, а законопроекти про внесення змін до розділу I Конституції України затверджуються всеукраїнським референдумом (ч. 1 ст. 156).

Засади конституційного ладу України складають наступні політико-правові принципи:

1. Принцип народного суверенітету (ч. 2-3 ст. 5 Конституції України) означає повновладдя народу і полягає у визнанні його носієм суверенітету і єдиним джерелом влади. Саме народу належить право бути вищим суддею з питань влади і вирішувати долю останньої. Відповідно його воля, висловлена в певних формах, є істинним і єдиним базисом держави. Саме від волі народу виходить мандат на устрій держави і будь-які зміни її форми, входження держави у відповідні міждержавні об'єднання. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народу і не може бути узурповане державою, її органами чи посадовими особами; водночас ніхто не може узурпувати державну владу.

Народний суверенітет доцільно розглядати як природне право народу самостійно розпоряджатися своєю долею, створювати такий суспільний і конституційний лад, який відповідає його волі. Водночас народний суверенітет у площині конституційної доктрини повинен мати певні обмеження, мета яких – захистити конституційні цінності. Такі обмеження можуть мати формальний або змістовний характер.

Формальне обмеження народного суверенітету знаходить свій прояв у тому, що Конституція чітко визначає форми народного волевиявлення – вибори, референдум, інші форми безпосередньої демократії (ст. 69), а також процедуру їх застосування (наприклад, згідно зі ст. 74 Конституції України не допускається проведення референдуму щодо законопроектів з питань податків, бюджету і амністії), що є гарантією від спонтанних проявів народовладдя і необґрунтованих рішень, прийнятих у такий спосіб.

Здійснення народовладдя відбувається у двох формах: безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування (безпосередня (пряма) і представницька демократія).

2. Принцип державного суверенітету (ст. 1 Конституції України) означає визнання державної влади похідною від народу верховною владою, що виявляється у самотійному здійсненні державою своїх функцій в рамках національного і міжнародного права. Спираючись на легальне визначення суверенітету України, що дається у Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., можна виділити чотири внутрішні і дві зовнішні ознаки державного суверенітету:

Внутрішні ознаки:

- верховенство – на території держави не може бути інших, конкуруючих з нею влад; лише держава може робити свої веління загальнообов'язковими;

- самотійність – будь-яке протизаконне втручання інших суб'єктів політичної системи в діяльність держави заборонене; у держави достатньо власних ресурсів для виконання своїх завдань і функцій;

- повнота – державна влада розповсюджується на всі сфери суспільного життя без винятку; держава має право вирішувати будь-які справи, що становлять суспільний інтерес, без винятку;

- неподільність – державна влада є цілісною, єдиною; між державними органами і гілками влади розподіляються лише повноваження для більш ефективного вирішення суспільних справ.

Зовнішні ознаки:

- незалежність – держава самотійно формує свою зовнішню і внутрішню політику, втручання іноземних держав у внутрішні справи суверенної держави є неприпустимим;

- рівноправність – держава має рівні права і обов'язки у порівнянні з іншими суверенними державами, є повноцінним учасником світової спільноти.

3. Принцип найвищої соціальної цінності людини (ст. 3 Конституції України) передбачає безумовний пріоритет прав і свобод людини в діяльності органів публічної влади. Жодна інша мета не може слугувати підставою для обмеження чи скасування основних прав і свобод особи. Органи публічної влади створюються й діють для забезпечення прав людини, всі інші їх функції є похідними.

4. Принцип республіканізму або республіканської форми правління (ч. 1 ст. 5 Конституції України) полягає у тому, що всі вищі органи державної

влади формуються або безпосередньо народом, або загальнонаціональними представницькими органами. Отже, в Україні неможливі будь-які спадкові, довічні посади і державні органи, виведені за межі відповідальності перед народом. Основний Закон України 1996 р. закріпив напівпрезидентську республіку, за якою глава держави – Президент – виведений за межі трьох основних гілок влади і покликаний виконувати консолідуючу, інтегруючу роль у державному механізмі.

5. Принцип демократизму (ст.1 Конституції України) означає право і реальну здатність громадян, широких верств населення впливати на процес вироблення і зміст державно-владних рішень. У новітній літературі з теорії держави і права набуло поширення «розширювальне» тлумачення демократії, коли демократія ототожнюється з взірцем, оптимальним устроєм держави. На наш погляд, більш коректним є «буквальне» тлумачення демократії як форми політичного режиму, коли демократичною вважається та держава, устрій і діяльність якої відповідають волі народу, загальновизнаним правам і свободам людини і громадянина. У демократичній державі мають створюватися належні умови для діяльності політичних партій, спілок, асоціацій, що відображають багатоманітність соціальних, політичних, економічних ідеалів, прагнень і програм.

6. Принцип унітаризму або унітарної форми державного устрою (ст. 2 Конституції України) означає відсутність у складі України будь-яких державоподібних утворень, єдність державного механізму і єдність системи законодавства. В адміністративно-територіальних одиницях не можуть створюватись органи публічної влади, не передбачені законодавством України.

Україна є складною унітарною державою, оскільки до її складу входить автономне утворення. Автономна Республіка Крим є адміністративно-територіальною автономією у складі України і ніяким чином не порушує унітарного характеру нашої держави. На сьогоднішній день Автономна Республіка Крим визначається законодавством як тимчасово окупована територія України.

7. Принцип соціальної держави (ст. 1 Конституції України) означає спрямованість державної політики на першочергове задоволення соціальних потреб громадян. Соціальна держава – це держава, яка надає підтримку незахищеним верствам населення, намагається впливати на розподіл матеріальних благ відповідно до принципу соціальної справедливості, аби забезпечити кожній людині гідне існування. Зазначений принцип покладає на державу обов'язок розробляти і здійснювати спеціальні соціальні програми, спрямовані на підвищення загального рівня життя громадян, підтримку соціально вразливих прошарків суспільства, вирівнювання доходів населення, здійснення заходів щодо розширення мережі і зміцнення матеріально-технічної бази соціальних закладів, тобто здійснення патерналістської функції.

Головним завданням соціальної держави є сприяння суспільному прогресу, що базується на закріплених законодавством принципах соціальної рівності, загальної солідарності та взаємної відповідальності. Соціальна

держава бере на себе обов'язок забезпечити кожному членові суспільства гідний сучасної людини мінімум соціальних благ. Обов'язками соціальної держави згідно з Конституцією та чинним законодавством України є: забезпечення соціальної спрямованості економіки; охорона праці і встановлення гарантованого мінімуму оплати праці; охорона здоров'я людей; забезпечення підтримки сім'ї, дитинства, материнства та батьківства; розвиток системи соціальних служб, які забезпечують соціальний захист громадян; встановлення пенсій, інших видів соціальних виплат і допомог.

Варто відзначити, що Україна нині знаходиться лише на початку свого шляху до соціальної держави. Найважливішими завданнями у соціальній сфері є забезпечення розвитку народонаселення, створення сприятливих житлових та соціально-побутових умов, удосконалення трудових відносин, розвиток ринку праці та зайнятості населення, розвиток соціального партнерства, реформування системи соціального забезпечення (у тому числі соціальна підтримка громадян, звільнених у запас або відставку з військової служби, служби в органах внутрішніх справ, установ кримінально-виконавчої системи і членів їх сімей), розвиток гуманітарної сфери (освіти, науки, фізкультури і спорту тощо).

8. Принцип правової держави (ст. 1 Конституції України) передбачає визначеність державних органів правом, перш за все демократичною конституцією і правовими законами, виданими на підставі цієї конституції. За визначенням німецького державознавця У. Мойнера, правова держава є не лише державою законного управління і всеохоплюючого судового контролю, не лише принципом правової безпеки і обов'язковості виконання; у матеріальному сенсі слова вона передбачає спільноту, побудовану на повазі особистої свободи і засадах такої поміркованої та міцно заснованої державної влади, що має на меті захист цієї свободи, влади, чий порядок, що походить від народу, пов'язує всі державні дії цими засадами і прагненням до справедливого і рівномірного перетворення людських взаємин. При цьому під правом розуміють систему загальнообов'язкових норм, що відображають усталені уявлення народу про належний і справедливий устрій державного і суспільного життя.

9. Принцип поділу влади (ст.6 Конституції України) – не відкидаючи єдності системи державної влади, вимагає, перш за все, здійснення її на основі функціонального поділу (по горизонталі) на законодавчу, виконавчу і судову підсистеми («гілки»), носіями якої є самостійні органи держави (наприклад, в Україні – Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України, центральні органи виконавчої влади, місцеві державні адміністрації та суди України). Водночас цей принцип передбачає реальне зрівноважування, за якого жодна з трьох гілок влади не може ущемити або підкорити собі інші. З іншого боку, принцип поділу влади знаходить свій прояв у розмежуванні (по вертикалі) предметів відання і повноважень між вищими, центральними і місцевими органами державної влади.

Принцип поділу влади закріплений у ст.6 Конституції України і відображений у структурі Основного Закону.

10. Принцип визнання й гарантування місцевого самоврядування (ст. 7 Конституції України) – полягає у визнанні влади місцевого самоврядування (муніципальної влади) самостійною підсистемою публічної влади в суспільстві та встановленні відповідної децентралізованої системи управління, фінансово й організаційно відокремленої від державного апарату.

11. Принцип верховенства права (ст. 8 Конституції України) – означає безумовне підпорядкування держави правовим приписам, в яких відображені усталені уявлення народу про належний і справедливий устрій державного й суспільного життя. Щодо змісту даного принципу досі точаться жваві дискусії. На наш погляд, його зміст найбільш вдало окреслюється формулою, запропонованою професором Л.І. Юзьковим: «Конституція має бути правовою, а закон – конституційним». При цьому правовий характер Конституції, тобто її відповідність усталеним уявленням народу про належне й справедливе, забезпечується залученням широких верств населення до процесу розробки Основного Закону, а конституційність законів – діяльністю Конституційного Суду України.

12. Принцип законності (ст. 19 Конституції України) – на відміну від інших засад конституційного ладу, по-різному тлумачиться щодо владних і невладних суб'єктів. Суб'єкти, які не мають владних повноважень (пересічні громадяни, іноземці, громадські формування), не можуть бути примушені робити те, що не передбачено законом. Ті ж суб'єкти, яким надано владні повноваження (органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи) зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. У такий спосіб конституційно визнано, що за межами компетенції, визначеної Конституцією та законодавством, органи публічної влади діяти не можуть. З іншого боку, з конституційного припису випливає, що компетенція, форми і методи діяльності органів публічної влади мають бути закріплені в чинному законодавстві. Це є важливою гарантією захисту прав і свобод громадян від свавілля посадових осіб.

13. Принцип гласності полягає у визнанні необхідності й вимозі обов'язкового дотримання безперешкодного руху інформаційних потоків у межах політико-правової системи. Цей принцип відкидає будь-які перепони на шляху суспільно значущої інформації, за винятком лише мінімальних правообмежень, необхідних для забезпечення національної безпеки та обороноздатності, і водночас вимагає від держави налагодження міцних, постійних зв'язків з громадськістю. При цьому швидкий розвиток засобів масової комунікації значно полегшує інформаційний обмін, дає змогу якісно та кількісно його покращити, і водночас робить все більш проблематичним приховування відомостей від широких кіл громадськості. На відміну від попередніх принципів, принцип гласності не відображений у тексті Конституції у вигляді окремої норми, але впливає зі змісту низки конституційних норм (зокрема, з положень ст. 57, ч. 1 ст. 84, ч. 2, 3 ст. 94, п. 7 ст. 129) і прямо закріплений у багатьох законах, що визначають статус

органів державної влади і місцевого самоврядування), зокрема, у законах «Про Кабінет Міністрів України», «Про місцеві державні адміністрації», «Про місцеве самоврядування в Україні» та деяких інших.

14. Принцип визнання міжнародно-правових стандартів (ст. 9, 18 Конституції України) – означає, що Україна визнає прогресивний характер міжнародного права і як рівноправний член світової спільноти буде сумлінно виконувати взяті на себе міжнародні зобов'язання. Чинні міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, є частиною національного законодавства України. Більше того, у випадку колізії між нормами закону України і міжнародного договору України, пріоритет надається міжнародному договору. Проте укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України.

15. Принцип рівноправності (ст. 21, 24 Конституції України) – означає проголошення рівної цінності кожної особи; визнання того, що всі люди є вільні й рівні у своїй гідності та правах, надання індивідам рівних правових можливостей для участі в суспільному та державному житті. Громадяни мають рівні конституційні права, свободи та обов'язки і є рівними перед законом. Будь-яка дискримінація (у тому числі за ознаками статі, раси, мови, національності, політичних чи релігійних переконань) в Україні заборонена. Рівноправність є універсальною категорією; вона включає формальну й реальну рівноправність, рівноправність за обсягом і змістом наданих прав і свобод, має індивідуальний і колективний, матеріальний і процесуальний аспекти. До того ж варто мати на увазі, що рівноправність не обмежується громадянами України; згідно зі ст. 26 Конституції України іноземці та особи без громадянства, що перебувають в Україні на законних підставах, користуються тими самими правами і свободами, а також несуть такі самі обов'язки, як і громадяни України, – за винятками, встановленими Конституцією, законами чи міжнародними договорами України.

16. Світський характер Української держави – означає, що жодна релігія в Україні не має державного (офіційного) статусу, не має привілеїв чи переваг, а відтак усі релігійні організації у відносинах з державою є рівними, церковні ієрархи не є складовою державного механізму, а школа відокремлена від церкви. Цей принцип, так само як і принцип гласності, не знайшов свого безпосереднього закріплення у вигляді окремої конституційної норми, проте опосередковано впливає зі змісту ст. 35 Конституції України.